

„ЧУДОВИЩА” И „ХОРИЦА” НА ВЕЗНИТЕ

Българската дискусия за сътрудниците на комунистическите тайни служби и възможността за морална оценка, прошка или заклеимяване.

Нямах никакво намерение да пиша дългия опус, който следва – обстоятелствата ме принудиха. Преди няколко месеца Комисията по досиетата публикува поредната серия от разкрития – и човек, когото много уважавах (преди време и много обичах), се оказа доносител на Шесто управление. За мен това беше катастрофа, от биографичните – и мисля, не само за мен, а и за една цяла микросреда, към която се смятам, че принадлежа, да я наречем българската хуманитарна интелигенция. Хората реагираха различно – едни бяха разтресени, други – възмутени, трети казаха, че въобще не са учудени, трети, които все още го обичаха (и които ни най-малко не осъждам) заявиха, че присъдата няма да дойде от тях. Завихриха се устни обсъждания и караници, те продължиха в e-mail дискусии, средата се разцепи, започнаха да се появяват публикации. Разбира се, и аз имах своето мнение. Но, принуден от събитията и от това, което чух от другите, започнах да мисля върху неговата спонтанност, да го коригирам, да се опитвам да го превърна в аргументи, които другите евентуално да чуят.

Междувременно през февруари 2011 Центърът за култура и дебат „Червената къща”, по инициатива на Мила Минева, организира публична дискусия на тема: **„Интелектуалният елит и ДС – как моралните и интелектуални авторитети съжителстват с истината за ДС?”**, на която бях поканен да участвам.

Във въвеждащата дискусията бележка от модератора, се казваше:

„... питаме какво се случва с моралните авторитети, когато узнаем фактите за тяхно бивше сътрудничество към репресивния апарат на комунистическата държава? Променя ли това знание оценката ни за тяхната роля в интелектуалния живот и в прехода към демокрация и как?...”

Още тогава, когато се готвех за дискусията в „Червената къща”, се усъмних в две презумпции на този увод: че ние, т.нар. хуманитарните интелектуалци, сме „авторитети” за българското общество, и че моралните и интелектуални авторитети (ако ги има) съвпадат по такъв очевиден начин. Според мен тази прослойка вече няма авторитет – на друго място ще се опитам да обоснова това свое мнение. Затова съм се постарал да пиша не ex cathedra, а аналитично, стъпка по стъпка. Струва ми се, че позволява присъдата да се върне към своя корен – съждението, присъждането в конкретен контекст, елементарният атом на всяко мислене, включително моралното.

Това дава възможност и на читателя да следи развиващата се мисъл и нейните аргументи и да види с какво е съгласен и с какво – не, да си даде сметка къде пътищата на неговата мисъл се разделят с тези на автора.

* * *

По-долу следват част от резултатите¹ от това дълго мислене – най-вече по основната тема: възможно ли е морално оценяване на случаите с ченгета, сътрудници, доносници; а ако е възможно, кой има право да прави такива оценки и възможно ли е формулирането на някакви принципи или поне мисловни стъпки, по които то да бъде изградено. Т.е тук не разсъждавам по конкретния повод, който така ме разтреса (за него вероятно ще напиша отделен текст).

Писанието излезе дълго, защото анализирам бродещи очевидности, което не е лесно, пък и те са доста. Опитах се да избегна и две опасности: да повтора очевидните стереотипите, вместо да ги анализирам: втората – да потъна такива сложности, че да стане съвсем неразбираемо. Дано съм успял.

* * *

Да се говори за оценка от морална гледна точка на това, което се случи с българското общество преди и след 1989 г., и особено на тема „ченгета”, „сътрудници” и „доносници”, е всичко друго, но не и лесно. Ситуацията е мътна, трудна за анализ, а срещу опитите за морална оценка има много, много възражения. Последните се движат от лековати клишета² до несъгласия, които са много сериозни.

Да започнем с едно от най-важните: библейското „Не съдете, за да не бъдете съдени!” в контекста на дискусията за доносниците. Съвсем наскоро го припомни и пловдивският митрополит – на въпроса на журналист „Предстои ли Комисията по досиетата да оповести имало ли е сътрудници на ДС сред членовете на Светия Синод?”, той отговори по начин, който може да смята за типично-колективен: „Казано е: „Не съдете, за да не бъдете съдени”. Макар че аз се ползвам от щастието на родените по-късно и

¹ Трябва да благодаря и на Мила Минева, и на „Червената къща” и на в. „Култура”, който публикува много добър репортаж от дискусията (виж дописката на Теодора Георгиева, „Поглед към ДС - позорни петна и интелектуални мъртви”, Брой 7 (2625), 25 февруари 2011), и на редакцията на сп. „Християнство и култура”, която ме покани да развия това, което казах в „Червената къща” – ако не бяха тези външни стимули, вероятно онова, което ми се въртеше в главата, щеше да си остане само там. Всъщност, те ми дадоха стимул да свърша нещо, което отдавна планирах, но непрекъснато отлагах – главно поради неговата „главоболност”, за която ще стане дума и по-нататък.

² Примери за такива – всинца са „разузнавачи”, или пък „патриоти, служили на родината си”, през добриджуровото „такова беше времето” до „оставете хората на мира” и „интелектуалците са от особено тесто, на тях са им позволени компромиси, които на обикновения човек не са”. И пр. и пр. Въпреки тяхната лековатост, по-нататък ще отделим усилия за тяхното обмисляне.

нямам притеснения за себе си, се опитвам да се поставя на мястото на по-възрастните клирици, които с архиерейска съвест са носили кръста през едни изключително тежки и враждебни времена. Допускам, че е възможно някои братя, подложени на унижение и тормоз, да са подписали документ за сътрудничество с ДС. Но не вярвам да са злоупотребили с това – да са престъпили каноничните норми или да са навредили някому”³.

Нямам желание да критикувам митрополита – по-скоро ще се опитам да коментирам парадоксите, произтичащи от употребата на библейското изречение в една среда, която по конституцията си (а също и по Конституция) би трябвало да бъде светска и плуралистична. Ще посоча няколко по-трудно видими момента в него. На първо място, лесната употреба на това изречение разбира се премълчава, че има множество ситуации, в които човешката присъда е неизбежна – юридическите присъди над престъпления (църковният възглед би ги отнесъл към „кесаревото“) са само най-лесният пример за това. Но има и хиляди извънюридически случаи на политически и морални присъди, в които и най-непретенциозният масов човек все пак всекидневно е въвлечен. Нима ако дете лъже майка си, тя не го съди, макар че го прави любов? Нима ако приятел измами приятеля си, от това не следва практическа морална присъда, отвъд всички психологически и индивидуално-контекстуални сложности на подобен казус? Нима ако ученик донесе на учителя за това, което правят другарите му, той не става „порта“? Нима ако политик излъже публично и получи наказание – загуба на доверие, спадане на електоралния рейтинг – това не е вид колективна присъда? И пр. и пр. – може да се дават безброй примери. Следователно „Не съдете...“, някак по подразбиране не се отнася до подобни очевидни случаи, а само до сложни и неясни морални казуси, в които трябва да се употребяват изрази - както прави и митрополитът – като „допускам, че“, „не вярвам да...“, „опитвам се да се поставя на мястото на...“ и пр. Дали обаче доносничеството принадлежи на този кръг от неясни морални проблеми, или напротив, то по-скоро е като ясните за осъждане случаи „дете лъже майка си“, „порта донася на учителя“? Да оставим този въпрос за малко по-нататък.

Смътната и обърквана употреба на „Не съдете...“, особено от хора, които не са чак толкова религиозни, има и друг важен дефект. Тя е близо, понякога неразлично близо до моралната леност, която е в състояние да твърди разни неща, но всъщност основният

³ „Баташките мъченици са българският месия“, с пловдивския митрополит Николай разговоря Николай Москов, вестник „24 часа“, 02.03.2011

й мотив е друг: тя не иска да си създават неприятности, да си разваля рахатлъка и да се забърква в каши; по-добре е да се оставят нещата, каквито са си и да не се разбълниква уютния и общоприет автоматизъм на статуквото. За подкрепа на моралния мързел на навичния живот винаги може от девет дерета аргументи да се съберат, важното е да не следват никакви усилия.

Казаното дотук обаче, въпреки всичко, не отменя тежкия и основателен авторитет, което има древното изречение „Не съдете...”. То наистина притежава такъв авторитет – и за вярващи, и невярващи, особено за сложни и объркани казуси. Защото всъщност казва имплицитно няколко твърде важни неща: „вие самите не сте безгрешни”, „а как бихте постъпили вие на мястото на този, когото съдите”, „нямате критерий”, „никой не ви е упълномощил”. Да се опитаме да ги обсъдим.

Все пак на вярващите им е по-лесно – те могат с чиста съвест да прехвърлят отговорността за истинската морална присъда над сложните казуси направо на последната инстанция – Бог, който разбира се, е безгрешен и „упълномощен”, а има и необходимия, непознаваем за човека, критерий за отсъждане. И най-важното: могат да бъдат сигурни, че присъда, макар на края на времето, ще има.

На неверниците им е по-трудно. Няма друг, освен тях самите, който може да осигури присъда – и ако не го направят, присъда никога няма да има, неяснотата и кашата ще бъдат увековечени – нищо чудно обсъжданите кашави хора сами после да пишат история. Така че самото отсъствие на Метафизически съдия и гарант на истината и справедливостта, по парадоксална логическа необходимост, преобръща значението на библейското изречение „не съдете, за да не бъдете съдени”. В свят без „един Бог” и абсолютен Съдия, (а нашият свят, независимо колко са вярващите в него, по Конституция и държавна уредба е такъв), тъкмо обикновените хора – онези, които не са безгрешни и не притежават абсолютен критерий, но се страхуват и грижат, са крехките основания на социалността и човешкото общечитие – все пак трябва да съдят. Просто защото няма кой друг да свърши тази работа вместо тях. Неизбежната нужда от подобно човешко съдене в подобен свят – дори над сложните казуси – лесно се доказва с ех *contrario* - в обратния случай социалността би се самоунищожила, разпадната от пълен релативизъм и отсъствие на норми: това би бил разпаднат свят, в който „все е позволено”.

Не че от горните разсъждения самите присъди стават практически по-лесни или отпадат опасностите „вие също сте грешни” и „нямате критерий”. Те само се трансформират по начин, който ленивите биха нарекли много главоболен: „Съдете, но

не преди да осъществите съд над себе си”⁴ или „Съдете, но помнете, че други вас ще съдят – имате разни грехове, може би дори по-тежки, а и тези, които ще ви съдят, нито ще са безгрешни, нито пък някой знае с какъв критерий ще съдят вас” или дори „Съдете, но имайте предвид, че вашата присъда може да е нова несправедливост, ново престъпление – и тогава тя ще бъде на свой ред съдена” и пр. Важното е да се схване, че всички тези опасности и релативизиращите елементи никак нямат силата да отменят самия императив: „Съдете!”, отправен към всеки човек, участник в трудната ситуация. Този императив следва от колективната самота на човека и това, че, ако той си спести присъдата, след него ще дойдат други, също самотни, и ще го съдят, че не е изпълнил задължението си. Впрочем, точно това се случи в Германия след 68-ма година, когато внуците задаваха тежки въпроси на дядовците си нацисти, които по една или друга причина се бяха разминали с процеса за денацификация и петнадесетина години уютно си бяха мълчали, заобиколени от себеподобни.

Ако е вярно горното, то възражението „някой не ви е упълномощил” просто отпада. Не е необходимо пълномощно там, където действа общовалиден морален императив. Можем да го кажем и иначе – всеки е упълномощен, дори задължен да съди, всъщност това е характерът на всяка морална норма в свят без откъснатост. В тази сфера, морално-всекидневната, няма експерти, професионални съдии, а само и единствено огромно множество от практикуващи дилетанти, въпросът е в усилието, което всеки влага или не влага. Или казано съвсем простичко, всеки има съвест и е длъжен да я ползва.

Що се отнася до безгрешността, нещата са по-сложни. На това място би трябвало авторът – т.е. аз, Александър Къосев – да заговори лично за себе си, да направи опит да се само-осъди, за да може след това да се изказва по общи въпроси или пък да съди други хора. Напълно ми е известно, че подобно говорене го дебнат множество възможни провали – от елементарна суета вместо изповед, през скрита авто-апология вместо покаяние до разни по-изтънчени парадокси на писането от първо лице, известни на теорията на автобиографията, затова в друг случай не бих поел риска на съмнителните публични покаяния, в които сам описваш своите грехове и безгрешности. Понастоящем обаче се чувствам просто принуден от повтарящото се

⁴ Убеден, че подобно изискване ще прозвучи на някого твърде ригористично, назидателно и моралистично, искам да кажа, че има прецеденти, които „свалят напрежението” – например, който иска да стане психоаналитик, сам трябва да премине през дългогодишен курс по психоанализа на собственото си несъзнателно. Защо да не си представим, че онзи, който се нагърби с присъда, няма да извърши преди това подобна процедура над себе си – че би могъл да се изследва, да си признае някакви работи, да се накаже вътре в себе си – или дори, да си прости?

блудкаво клише на противниците на всяка присъда – „първо погледнете себе си”, вижте своите автобиографии, „неизбежно конформистки” (цитирам появили се текстове в българската публичност понастоящем). Така че поемам рисковете, „поглеждам себе си” и ето какво виждам, ето как се съдя днес от своето минало до 1989 г.:

От бивше буржоазно семейство, с баща – работник в химическата индустрия и майка-шивачка, чичо, лежал в Белене, наистина бих могъл да продължа една потенциално възможна⁵ семейна традиция на ясна и безкомпромисна съпротива – но не съм го направил. Живял съм в обикновен социалистически конформизъм като мнозина други. Този конформизъм обаче, не бива и да се преувеличава с негативен нарцисизъм: не съм бил сътрудник на ДС и три пъти съм отказвал да вляза в комунистическата партия. Въпреки това трябва да призная, че не съм извършил нищо извънредно против режима, като всички съм симулирал с празни фрази средностатистическа лоялност, движел съм се в границите на позволеното, бил съм чавдарче, пионер и комсомолец, не са ме изключвали, нито даже са ми намалявали поведението, не съм бил в истинска политическа опозиция, нито съм бил репресиран или дисидент. Не съм казал ясно публично „не” на един политически и символен режим, за който тогава, във вече зряла възраст, си давах сметка, че е „живот в лъжа”. С което съм участвал в неговото възпроизводство. С този начин на живот изглежда съм бил донякъде приемлив за омекващия през 80-те години комунистически режим – вероятно затова успях да стана университетски преподавател⁶ и постепенно академичната ми кариера достигна до „главен асистент” в Софийския университет. Званието получих през 1987 или 1988, не помня точно, а доктор на филологическите науки станах през февруари 1989. За себе си тогава имах субективното усещане за опозиционност (справедливо или не), подкрепяна от известен неофициален интелектуален живот⁷. Емиграцията, сега не зная защо, тогава

⁵ Впрочем в интерес на истината, никой от нашето семейство не я продължи истински – баща ми, който беше много честен и назидателен човек, член на протестантската църква, беше за съжаление и много, повече от мен, страхлив – казвам го с обич, не с укор, майка ми го следваше и са занимаваше повече с материалното оцеляване на семейството. Бащината максимална форма на съпротива беше да стои срещу телевизора – когато си го купихме през 1967 г. – и да оспорва твърденията му. Чичо ми и братовчедите ми се насочиха към Бялото братство (това не зная дали е съпротива или ексейпизъм), другият, който бе поработил в Бобовдол, а после посетил и остров Персин за една година, завинаги беше запомнил това и много внимаваше.

⁶ Макар че това донякъде беше случайно – главният ми конкурент, който имаше значително повече партийни и връзкарски шансове, не се яви на изпита.

⁷ Днес оценявам последния като по-скоро дребнав и провинциален, макар и тогава да беше интересен, а и до днес да ми е скъп на сърцето – с купища ксерокси, малко книги, много приказки и идеи, сред учители, приятели, гаджета и „последователи” – разни микрокръгове, полулегални кръжоци⁷ и интелектуални оазиси, преливащи се в хибридни мрежи от сложни човешки отношения, в които изплуваха и потъваха разни локални шамани и гуру-та, а както по-късно разбрахме със сигурност, а тогава донякъде подозирахме – и ченгета. Опитал съм да опиша този колективен интелектуален живот, може би малко

ми се струваше немислима. След години клаустрофобия за пръв път пресякох Желязната завеса през октомври 1988 – за няколко дни на университетска конференция. Дребните си заслуги няма да изтъквам. И с това само-отсъждам, че казах достатъчно, спирам дотук. Да не забравя – два пъти си подадох документи, за да видя какво има за мен в архивите на Държавна сигурност, и два пъти получих официално писмо, че документи за мен не са събирани. Животът ми след 1989 г. е друга опера (или оперета), бих го обсъдил в друг контекст.

А дали бих се поддал да стана сътрудник на ДС, ако бях подложен на натиск, тормоз и унижение? Не зная, разбира се. Два пъти съм бил привикван за разговори от офицери на ДС, отговарящи за университета – веднъж през 1983 г. когато Цветан Тодоров посети дома ми и те се опитаха да изкопчат някакви сведения от мен, втори път – 1989, когато с Едвин Сугарев и Владо Левчев издавахме самиздатските „Мост” и „Глас” – и двата пъти се държах твърдо, вторият път, вече в разгара на перестройката, дори нагло. Но кой знае какъв натиск върху мен нямаше. Искане ми се да вярвам, че и да имаше по-сериозно изнудване, пак не бих се поддал. Но не зная дали бих успял. Затова и тук собствената ми изповед и само-оценка прекъсва – започва строене на контрафактически ситуации: занимание, засягащо по-скоро социалното въображение и колективната норма, отколкото един конкретен човек. Но типизиращата гледна точка на контрафактичното въображение е важна, защото донякъде е закотвена в реалността: важно е, че е освен онези, които са се поддали, има и такива, които все пак не са го направили – и те са помогнали на мнозина други да мислят, че твърдостта, неподдаването са възможни. На мен също ми се иска, ако бях попаднал в такива ситуация, да съм бил като тях, а не като пречупилите се.

И въобще – когато разсъждаваме по тези въпроси, не бива да забравяме най-простите ориентири: и по времето на комунизма е имало хора, пазители на определена норма на почтеност⁸, самото наличие на подобни хора е било откриване на тази възможност и за други. Иначе ще изпаднем в нелепата ситуация да съчувстваме повече

по-носталгично, отколкото той заслужава, в предишно свое съчинение „Теоретични спомени”, в книгата „Лелята от Гьотинген”, София, Фигура, 2005.

⁸ Опазването ѝ обаче не е било само въпрос на твърдост и смелост. То е било и сложен морално-психологически и когнитивен процес – къде минава границата на конформизма, кой компромис е безобиден, кой – не? И тъй като разни хора са отговаряли на този въпрос по разни начини, това прави групата на „твърдите” неединна, превръща „достойната позиция” в голям и труден проблем, решаван по различен начини. А с това, за съжаление, отново се отваря възможността за спорове, кавги и конфликти – дори възможността един „достоеен” човек да отхвърля друг „достоеен” – т.е. драматичният проблем за неясната норма на почтеност в тоталитарните режими. По този въпрос изключително поучителна е книгата на Веселин Бранев „Следеният човек. Спомени, породени от документи”.

на конформистите и сътрудниците (не им отказвам съчувствие, само степенувам нещата), а не на тези, които са изпили чашата на тормоза и унижението докрай, изгубвайки разни житейски шансове, но пазейки личната си кохерентност, а с нея и надличната очевидност за редно и безредно.

* * *

Другото обаче е значително по-трудно – изработването на критерий за съдене днес. Безбожниците не биха могли да открият абсолютния му инвариант у Последния съдия, следователно, той трябва да трябва да има друг, вариативен характер и емпиричен произход. Затова ще повтора намерението – той трябва да бъде изработван стъпка по стъпка, чрез внимателни отсъждания. Това обаче изисква и нещо от четящата публика – не кредит на доверие, а кредит на внимание и търпение.

* * *

След като уточнихме инструментите и процедурата, редно е да се опитаме да разрешим следващия въпрос – за формата и съдържанието на критерия.

И тъй като отсъжданията, каквито и да се те, не могат да имат метафизически източник, те могат да дойдат само от едно място – от реалния социален живот, от практиката.

Казаха ми, че мой познат, който се появил в списъка на Комисията по досиетата, се обаждал по телефона с предварителния опипващ въпрос „Ти с мене говориш ли си?” – т.е. в реалните ситуации едни са си говорили с него, други – вероятно не, той постоянно се е сблъсквал с различни практически присъди. Това вероятно е нещо най-обичайно: във всекидневните ситуации на пост-социализма, в който живеем, хората непрекъснато са принудени да правят не само елементарните, обичайни отсъждания, но и да си отговарят на тежки, но незаобиколими и също така всекидневни въпроси: те се питат „трябва ли да си говоря с това ченге или не?”, така както се питат „Днес да купя ли мляко?”.

Да тръгнем от тази обичайност. Искаме или не, сме принудени да правим всекидневни оценки на ситуации, които произтичат от „комунистическото наследство”, някои от тези оценки са открити, но повечето са невидими, имплицитни. Така е винаги и във всички общества: въпросните „полу-скрити” норми са част от всекидневните практики, от навичните социални роли и очаквания. И това личи най-ясно, ако внезапно някоя неочаквана постъпка ги наруши („гарфинкелира”⁹, обичат да казват социолозите)

⁹ Има се предвид метода на етно-социолога Харолд Гарфинкъл, който се състои в това да се провокират и нарушават всекидневни очевидности – за да могат да станат видими и да бъдат изследвани.

– това създава поне дискомфорт и объркване, ако не нещо повече – санкция, гняв, замисляне върху характера на тези норми, усещане, че светът внезапно се е изпразнил от привичния си смисъл и пр.

Ето един пример за подобно нарушение все още от областта на общочовешкото: преди време, напълно потресена, една моя позната ми разказа, че както си вървяла по улицата, един човек, когото въобще не познавала, я настигнал и без всякакви обяснения ѝ ударил шамар. Дни след това тя просто не беше на себе си, не знаеше, както се казва, „на кой свят е”, чувстваше се безкрайно унижена и омерзена, и най-важното – беше в тежка дезориентация и липса на чувство за сигурност¹⁰, почти на ръба на психозата.

Нека още веднъж подчертаем за какви норми говорим, за да предварим всякакво объркване. Те са практически, което значи: далеч от всяка назидателност и морализъм, както и далеч от разработените доктрини за позволено и непозволено, за добро и зло. Преди да бъдат нарушени, нормативността им изглежда „зад кадър” – слаба и навична, част от това, което в едно общество всеки „би направил”, част от „първите седем години” и пр. Едва уловимо, навично присъстващи в самите действия, те имат характера на споделени очевидности – така се прави, това бива, това – естествено че не. В този смисъл не става дума за никаква осъзната, последователна и систематична морална философия, а за очевиден практически морал, който аз наричам минимален. Той е споделян обикновено от повечето хора – на тях просто не им хрумва да го нарушават. Но е напълно ясен и реален дори на онези, които решават по една или друга причина да го нарушат. Например, човек като ходи по улиците, не само не бие шамари наляво и надясно, но и обикновено внимава, не се блъска в хората, спазва цивилизационната норма за учтиво разминаване – и в това има и практическа рационалност, и някакво минимално уважение към другия човек – но последното разбира се е твърде далеч от философската концепция за признанието на Другия или за достойнството на човека. А ако някоя мутра върви по улиците така, че си принуден да отстъпиш и да и направиш път, за да не се блъснете, или пък си принуден да чакаш засичащите пешеходеца черни скъпи и лъскави коли с многозначителни номера (от типа 6666 или 3333), то това не е защото мутрата и шофьорът не знаят нормите на цивилизовано поведение: това, че те ги нарушават, е знак за нови трансгресивни норми, техните.

¹⁰ Тук не говоря само за сигурност от практическо насилие по улиците, а и за онази, която изследва Витгенщайн /виж Wittgenstein, L. 1984: *Über Gewissheit*, F.a.M: Suhrkamp/– усещането за познатост на света, доверието, че нещо подобно не може да се случи, несъзнаваната убеденост, че знаеш как да се справяш с практическите ситуации, спокойствието на предвидимостта и очевидността.

Та единственият източник на оценка по нашия болен проблем ми се виждат подобни житейски практики и скритите в тях очевидни оценки. Но, ще запитате, какво можем да направим с тях повече, та те и без това са си налични, функционират – и както се вижда, и без това са недостатъчни в трудни и неясни ситуации. Просто защото водят до противоречиви поведения (един си говори с ченгето по телефона, друг – не).

Тук е ролята на моралната рефлексия и аналитичното движение стъпка по стъпка. Мисълта и прилежащото ѝ социално въображение (които са просто друг вид практика, твърде специална и виртуална) може да опише и картографира хаоса от различни практически оценки. Може да ги съпоставя и донякъде свързва, да проследи внимателно взаимните им противоречия (видими или скрити в следствията им); може да идентифицира „празни“, нерегламентирани територии от живота. Може да открие и обсъди практическия мотив, който стои зад определена норма или социалната йерархия и господство, които тя скрива, или дори колективния подсъзнателния нагон, който стои зад нея. Възможно е не само да установи противоречия *между* различните норми, но и чрез разни екстраполации и проиграване на мислени ситуации да установи и да изследва кохерентността или вътрешните авто-противоречия в една норма; може да обсъди културните кодове и езици, морални категории и репертоари от категории, с които самите норми са формулирани, може да критикува самите тези езици и репертоари от позицията на други норми, езици и репертоари. Въображението, важна съставка на изследващата мисъл, е в състояние да си представи сложни, отиващи все по-далеч следствия на практическата норма или на системните ѝ нарушения, то дори е способно да конструира възможния предел на подобно нарушение и какво следва от него. В своята съвкупност теоретичното мислене е в състояние да оценява определени практически и навични норми от позицията на мета-норми, били те религиозни или философски (сами подлежащи също на критика и оценка, на вековни философски дискусии). Тук говоря за морални мета-идеи с хилядолетна история като тази за Добродетелта и Греховността, за Благото и Добрия живот, за Благоразумието и Грижата за душата, за Любовта към Близкия и Аскезата или пък за сравнително по-нови като Щастieto, Правата на човека, Автономията, Достойнството, Дълга, Категорическия императив, Разбирането, Диалога, Признанието, Лицето на Другия и пр. Чрез подобни мета-норми (всъщност извлечени отново от практиката, но и от практикуването на хилядолетно религиозно и философско мислене върху тях) моралната рефлексия може обратно да съди хаотичната и противоречива морално-практическа реалност на живота. Или пък ако желае – да критикува други доктрини.

Накратко, мисълта може да бъде лаборатория за въображаеми морални експерименти и екстраполации, невъзможни в практиката – които обаче са в състояние да разкриват потенции или липси на самата практика.

* * *

Тъй като поводът ни е дребен, български и пост-социалистически, тук, разбира се, няма да строим доктрини, ще направим нещо съвсем малко по темата, която болезнено ни интересува. Ще се опитаме да изброим и доколкото можем, да класифицираме особено обърканите и противоречиви – за сметка на това бродещи, много разпространени - практически мнения и вписани в практиката присъди, засягащи болния за българското общество проблем за ченгетата и доносниците. А след това ще направим усилие да поразсъждаваме за възможностите на тези устойчиви мнения и имплицитни норми, техните слепи петна и противоречия, или пък за неочакваните им връзки и съвпадения. Освен че с това бихме разширили хоризонта си и бихме усъвършенствали поне малко практическите си, интуитивни присъди, има и една допълнителна полза – нормите-очевидности стават повече публично видими, а с това и достойни за съзнателна подкрепа или критика. А също взаимно по-разбираеми, преводими и поносими, без да бъдат изкуствено примирени.

Струва ми се, че подобен подход е изпълнен с повече уважение към минималния практически морал на хората, отколкото други философски подходи, които високомерно и прибързано обявяват този морал за навик, институция на господството, привидност на идеологическата надстройка, епифеномен, проява на хабитуси и какво ли не още.

* * *

Без претенцията за изчерпателност, ще приведа и ще се опитам да обсъдя няколко от бродещите масови оценки на разкритията, направени на Комисията по досиетата. Подчертавам, че те не са измислени от мен, а са стереотипи - общи места, инвариантни фигури на масовото българско съзнание и практика – човек може да ги срещне и в публични текстове, и във форуми, и дори в частни разговори на маса, но най-важното е, че практически управляват поведения. Разгледани заедно, тези схеми на мислене образуват нещо като наличното практическо концептуално и нормативно поле, в което се води спорът за сътрудниците на ДС, доносниците и тяхната вина.

И така, ето още няколко¹¹ подобни стереотипа.

Първият недиференцирано демонизира „ченгетата” и още повече „доносниците” – той ги превръща в непрозрачни чудовища, отказва им какъвто и да е коментар, разбиране или анализ – и не изисква от съдещия нищо друго, освен заклеймяване, остракизъм. Според това мнение-практическа норма, това са самоопозорили се хора, сключили „пакт с дявола”.

Други два разпространени стереотипа са – всеки по своему – противопоставени на първия. Първият от тях идва отляво и е позитивен, той поддържа тезата за „достойна роля” на държавните служители по сигурността: такива хора, казва той, има във всяка държава, в това няма нищо специфично българско или комунистическо: те просто са си вършили съвместно работата, неизбежна и много важна работа по сигурността на държавата. Често към този стереотип е прикачен неизказан ерос: невидимо, инфантилно героизиране на загадъчния, зловещо-привлекателен живот на „посветените”, „разузнавачите”; тук работи юношеската поетика на шпионския роман.

Вторият стереотип е по-скоро неутрализиращ, той оправдава и нормализира онова, което са направили тези сътрудници и доносници. Той твърди: всички при тежки обстоятелства биха постъпили като тези „хорица”; всеки, подложен на тормоз и унижение, взет за заложник чрез скъпи на сърцето му неща, всеки би станал сътрудник или би писал доноси - и в това няма нищо особено, никаква тайна, никаква извънмерна злина. Следователно няма и никакъв кой знае какъв морален проблем днес (мнение, перфектно и лаконично изразено от прочутия израз „такова беше времето”).

Един малко по-различен вариант на „нормализиращата” тенденция твърди, че изобщо не е трябвало да се отварят досиетата. На българското общество му е била далеч по-необходима радикална забрава – за да заживее най-накрая като нормално общество. Обикновено обаче не става ясно дали препоръчваната забрава обслужва чисто функционално настоящето (забравяме с чисто практически, а не с морални цели – за да можем да продължим „на чисто”, без нездравото ровене в минала мръсотия, избягвайки така развихрилите се страсти и ужасните, главоболни скандали, които ще произтекат от това). Или пък става дума за свръх-морален вариант на прошката и колективното покаяние („и ние бяхме като тях, или бихме могли да бъдем като тях, не можем да съдим, затова нека затворим тази страница”). Впрочем, макар призови за прошка може от време на време да бъдат и открити в българската

¹¹ Първото подобно мнение беше вече разгледано: това беше българската употреба на „Не съдете, за да не бъдете съдени”.

публичност, те са далеч по-редки в българското общество, чието мнение ми се струва доминирано от лесното демонизиране, героизиране или нормализиране.

Изглежда „младите“ от своя страна изпитват поколенческо презрение и досада спрямо дискусиите за „ченгета“ и „доносници“ – те обвиняват предишните поколения като цяло, че не са си свършили работата, и смятат, очевидно, че казусът около досиетата и сътрудниците на ДС не е техен и не заслужава никакво внимание, тъй като е мухлясал, омръзнал на всички проблем, без значение за настоящето и младите. Освен това затваря глобалните хоризонти и пречи да се мисли за толкова по-интересни неща!

Има и една малка група от хора, които твърдят, че вината на сътрудници и доносници може да се разгледа единствено контекстуално, да се диференцира случай по случай, напълно индивидуално. Тук е интересно да се отбележи, че има разлика между мнения и практики: някои от тези хора само си говорят така, но май не са склонни към никакви реални усилия, други са ревностни читатели на досиета – свои и чужди, публично открити. Трети са направо изследователи на проблема и систематично четат архиви.

С това завършвам изброяването на моя непълен списък с морални стереотипи на българското всекидневие, отнасящи се до болния проблем Държавна сигурност, сътрудници, доносници, досиета.

* * *

Ще започна критичния си коментар си отзад напред, защото последните мнения ми се виждат по-лесни за анализ.

Разбира се, не е възможно всички да станат архивисти – за това се иска освен вкус към документа, внимание и търпение, също и определена квалификация. Следователно масовата публичност винаги ще формира мненията си в състояние на непълна информация и чрез експерти-посредници, без някога да познава архивите в тяхната цялост. Но дори ако допуснем, че някакви идеални експерти са си свършили напълно обективно и безпристрастно (а никой не гарантира това) цялата черна работа по четене, изследване и публикуване, и че след това са свършили и своята „просветителска“ работа по огласяване и популяризиране на своите „знания“ за архивите, това не решава всички проблеми. Впрочем, какво ли значи „цялата работа“? – да се подсетим, че например в Германия, където архивите на ЩАЗИ бяха конфискувани съвсем в началото на промените, веднага след атаката на сградата на ЩАЗИ, все пак тайните служби успяха да унищожат 10% от тях - каква ли част от документацията на ДС е унищожени

у нас? А колко процента са били прочистени и фризирани за предстоящия процес на поетапно, закъсняло „отваряне”, което дава порция след порция на Комисията по досиетата? Самите документи, досиетата в архивите не са никак защитени от тогавашни и днешни манипулации, те са непълни, окрадени и полуунищожени, дискредитирани публично чрез разни компромати. Не по-малко важно е, че са написани на „дървения” идеологико-бюрократичен език на ДС, който трябва да бъде преодолян и разтълкуван – а обикновено не знаем как да направим това и лесно четем този език като чиста, зла истина. Допълнително документите в досиетата са пълни с чиновнически мързел, неосъществени, но пред началството представени за реални вербовки, работа през пръсти при следенето и документирането, симулации и небрежност при събирането и обработването на информация, понякога и направо фалшиви, фабрикувани за целите на самото ведомство сведения... И като цяло, огромна, ненужна плява от „информация”, която не информира за нищо, освен за празното, протяжно безсмислие на тогавашния живот на следени и следящи, с имитации пред висшестоящите за отчетена планова работа¹².

Така че накратко: досиетата, както и всеки ненадежден документ, не говорят сами – те се нуждаят от разни херменевтики: от професионално установяване на автентичността, от критическо изследване, съпоставяне с други документи, засичане на имена факти и събития; различни техники на верификация. Но не по-малко и от изключително задълбочено, интелигентно и критическо тълкуване на странната им реторика, за което, със съжаление трябва да кажа, че българските историци, архивисти и изследователи на архивите, с редки изключения, обикновено не са професионално подготвени.

А и най-важно – нека приказките за „обективност” и „научен морал” не заблуждават никого: никой не гарантира над-партийността и чистите мотиви на тези историци и архивисти, отсъствието на идеологическа тенденция при четенето и анализа

¹² Фабрикуването на неверна информация в досиетата и събирането на ненужен баласт от сведения е критически осветено в дисидентските мемоари – който желае, може да се направи справка в книгите на Лобомир Канов, Жерминал Чивиков, Веселин Бранев и мнозина други. Ето и един цитат от книгата на Бранев „Следения човек”, който ясно илюстрира това: *„ДОСИЕТО МИ съдържа справки за шест дни, в които съм бил следен от сутринта до вечерта. Тези страници са най-противното четиво в цялото ми досие. От тях безмилостно извира безцветността, монотонността, посредствеността на човешкия делник по времето на тоталитарния режим... Преследвачите естествено са следили само физическото ми движение и затова в техните бележки приличам на насекомо, което пълзи в пространството, като сменя често и нелогично посоките си. Следеният така човек се превръща в много тъжен мимически спектакъл, защото не се знае в същото време какво мисли или чувства.”*

на досиетата¹³. В последна сметка, въпреки претенциите за „обективност“, при много от експертните прочити на документи, могат да бъдат открити същите масови, предпоставени мисловни схеми и скрити норми, за които говорих по-горе. Приближаване до истината може да се получи само от публичните сблъсъци и спорове на много, различни, дори противоположни експертни прочити на архивите, както и от последвали публични дискусии. И пак сме там, откъдето започнахме – при предварителните филтри.

* * *

За поколенческото мнение на младите (слава богу, не го споделят всички, които са биологически млади, така че тук говоря за онези, които по-скоро са заели идеологическата поза на „млади“, „нови млади“ и пр.) ще кажа малко. Това, че някакъв проблем не изглежда секси и мирише на мухъл, не го отменя, само го потапя в несправедлива забрава – и винаги съществува рискът от там той да изплува отново. В

¹³ Нека да направя една категорична забележка, за да избегна недоразумения. Естествено, не съм срещу четенето на архиви. Напротив, смятам, че колкото може повече хора трябва да го правят, че то е част от преработването на миналото и установяването на истината, от което българското общество така много се нуждае. Но именно „част“ - ще трябва да се съгласим, че четенето на архиви не е някакъв автоматичен и привилегирован път към Истината, а с нея – и към единствената морална Оценка. То е наистина полезно само ако се лиши от позитивистките си илюзии и не затвърждава, а проблематизира и променя, стъпка по стъпка, с бавни мисловни и интерпретативни усилия предразсъдъците, с които е започнало (и трябва да отбележа, че макар и малко, сред българските историци и архивисти, има хора, които правят тъкмо това). Но това – нека да признаем - го практикуват малцина. Повечето български архивисти, които познавам, са развили гилдийно високомерие – те са убедени, че като разлистват досиетата, едва ли не „пипат“ непосредствено истината, - и на тях единствено са им ясни нещата.

В моите очи „идеалната схема“ на движение към истината по тези въпроси би изглеждала така: мнозина експерти (архивисти, историци, разследващи журналисти, други учени) четат архивите, водят експертни дискусии, публикуват много най-важни документи. Публикуваните вече документи се подлагат на внимателно четене и от други специалисти, експерти по интерпретация - филолози, езиковеди, реторици, специалисти по close reading, политолози, културолози. Но чете и широката публика - всичко това поражда просветени публични дискусии, в които не се цели манипулация на общественото мнение по партийни причини, а тежест на аргументите (когато е необходимо, в тях се намесват и експерти). Така натрупаният постепенно мисловен капитал води до: 1. Ревизия на практическите, интуитивни оценки и бавно създаване на нов нормативен консенсус, съгласие на общественото мнение, подобно на изработеното за нацизма и престъпленията срещу човечеството. 2. Това променено обществено мнение упражнява натиск върху изпълнителната и съдебната власт, които въвеждат нови юридически норми (лустрация или пълна амнистия и пр.)

Това, разбира се, е лична утопия. За нея можем да кажем само като Боян Пенев, „Да бихме могли!“. Това е прословутия финал на неговата статия „Нашата интелигенция“ /Златорог, 5, № 1, 1924/.

А за истинското четене-разбиране-формиране на мнение и присъда – на архиви или на каквото и да е друго - са нужни, както винаги, още много неща. На първо място капацитет за мислене, воля за разбиране, инструментариум на интерпретацията на „дървения език“, категории на политическия и морален анализ... И, както видяхме, неизбежно и авто-анализ на самия четящ. На трето място – публични дискусии, сблъсъци на мнения, експертни и не. На четвърто място – постепенно изработване на поне донякъде консенсуална публична оценка, която постепенно да става навична и очевидна – така както това е станало с оценката на нацизма и фашизма.

психонализата това се нарича „завръщане на изтласканото“, само че в случая става дума за колективно „изтласкано“ от публичното внимание.

Известни са ми възраженията на Ницше за вредата от много история за виталните сили на живота: но те са писани преди големите катастрофи на XX век – войните, Холокоста и тоталитарните режими, които въведоха нови понятия за памет, за преработване и преодоляване на миналото, за работа на колективната памет (в смисъла на Trauerarbeit), във връзка с нов тип престъпления, патент на XX век, неподлежащи на забора и давност (те и до днес карат държавни глави да коленичат и да се извиняват).

Но дори да загърбим тази проблематика, младите ще имат още два проблема, собствено генерационен и чисто кариерно-технически. Първо, неразрешеният въпрос (за ченгетата, доносниците, досиетата и пр.) им пречи да общуват със собствените им „стари“ – и създава нечувана поколенческа пропаст. Желаят ли я те наистина? Пращат ли с лекота всички „моруци“ автоматично в забравата, изключват ли ги от ероса на съвременния живот – и може ли животът да се мисли чрез линеарен поколенчески прогресизъм и люшкащи се маниашко-фенски култове от едно към друго ново, към по-ново, към още по-ново и пр. (докато дойдат още по-млади, които самия теб те карат да се чувстваш „морук“?). От позицията на моите години, това ми се струва твърде лекомислено и непредвидливо, освен това заплашено от разни биологически парадокси.¹⁴ И днешните млади хора, както всички други преди тях, имат бащи, майки, дядовци, баби, които понякога обичат, а от време на време дори им се иска да разберат – струва ми се, че даже само заради това би следвало да се запитат защо тези хора се палят по този ирационален начин от проблема ДС.

Ако горният, морален по съществото си, аргумент никого не е убедил, има и втори. Той е в техническия проблем на „младите“: ДС не е изчезнало след 1989 – обществена тайна е, че в последните 20 години сътрудниците на тайните служби доста успешно се реорганизираха, приватизираха сенчести капитали, станаха кредитни милионери създадоха банки-пирамиди, дружества, фирми, вериги, холдинги и монополи. Днес синовете и дъщерите им се връщат, образовани в престижни университети, със сякаш необремен глобален манталитет – и застават на ключови бизнес места в новата икономическа ситуация на България, изместват другите. За своята кариера младите

¹⁴ „...Аз не съм съглеждал иначе нищо неестествено в борбата на „младите“ срещу „старите“. Няма какво да се прави, драги Вазов, това е общ закон в литературното развитие. И литературните поколения се борят за съществуване...“ Това казва проф. Иван Шишманов до Иван Вазов в свое писмо до него от 1919 г. Същият Вазов обаче се изхитрява някак да не се съобрази с биологическите и литературни „законови“ и да надживее по-младите поколения – и четворката от „Мисъл“ и доста от младежите-символисти, загинали във войната. Дали е злорадствал?

трябва да се борят с *настоящето* на добре функциониращите мрежи на ДС сътрудниците и техните наследници. Така че проблемът с миналото, досиетата, лоялностите и вините, е свързан, макар и косвено, с най-съвременни проблеми, които дълбоко интересуват всеки млад човек – достъп, равни възможности, кариера – поле на конкуренция, неограничено от тайни лоялности и невидим „човешки капитал“.

Честността изисква да кажем, че всичко казано не отменя и скритата правда в младежкото мнение – нужна е не само памет, нужна е и забравя (т.е. чисто пространство за напълно нови, интересни неща, т.е. проветряване, въздух за дишане, чист от прахоляка на миналото). Въпросът е, че не знаем пропорцията, а няма да я научим с тотално игнориране на миналото и модно life style отвращение (или игрово-подигравателна пазарна соц-носталгия, все едно) спрямо борбите на бащи и дядовци. И пак стигаме до необходимостта от избор, мислене, анализ, неоставане при стереотипните масови мнения.

* * *

„Шпионско-героическият“ стереотип за „хората на сигурността“ не възнамерявам да разгледам, той не ми се вижда сериозен и масов, по-скоро е манипулативна авто-идеология на самите служби, в която и собствените ѝ сътрудници не вярват истински (препращам към книгата на Александър Андреев¹⁵) Нормализиращото мнение беше разгледано като частен случай на „Не съдете, за да не бъдете съдени“, за интересувашите се от историята на понятието „нормалност“ (тук препращам към моето съчинение *The Oxymoron of Normality*)¹⁶).

Що се отнася до мнението „не отваряйте архивите“ за него просто е късно. Те са отворени (и то, както си спомняме, под тежък обществен натиск, с продължителни публични, парламентарни и ведомствени борби, много скандали заради компроматното им използване и пр.). Макар че самото отваряне също да е манипулативно, компроматно, на части и мъчителни порции, с неясен ефект¹⁷. Но вече няма как – ще трябва обаче да се справим с тази ситуация, от няколко години закрепена

¹⁵ „Заговорът на шпионите“, София, издател Дойче Веле-Атлантис, 1999).

¹⁶ Eurozine, 04.01.2008 <http://www.eurozine.com/articles/2008-01-04-kiossev-en.html>

¹⁷ Ще си позволя да направя паралел, който на мнозина ще им прозвучи кошунствено: отварянето на досиетата (по начина, по който беше направено в България, а той май е всеобщ в Източна Европа, като изключим Германия, и също Албания, където още не са отворени) всъщност напомня употребата на СРС-тата – не е ясно дали принасят само полза, защото може да бъдат внезапно манипулирани с други цели.

законодателно и вече променила българската публичност, довела и до преосмисляне на много близки частни отношения, до лични трагедии, до нови опити за манипулация и пр.

Освен това, позволявам си да смятам подобни мнения – при това и на двата полюса – „не отваряйте архивите” или обратно „отворете и прочетете всички архиви, веднага, тук и сега” - за скрито нарцистични. Те са толкова не-реалистични в практически план, че всъщност са по-скоро реторични жестове, повече самохвалства и бягства от реалните проблеми, отколкото обмислени програми за политическо действие. Публично оповестеното радикално желание да са забрави като цялост или, обратно, да се осъди като цялост, не постигат нищо повече от саморекламата на говорещия, всички, включително онези, които заявяват тези желания, знаят добре, че те не са нещо лесно изпълнимо. Така че си позволявам да ги смятам за инфантилни, романтико-утопични, вътрешно противоречиви – т.е. практически невъзможни. В последна сметка и пречеши (защото ги дискредитират със своя привиден максимализъм) на реалните практически усилия по отваряне на досиетата и преработване на тежкото минало, скрито в тях.

* *

Впрочем, нещо подобно, неизпълнимо и утопично, има и в благородния повик за разглеждане на всеки случай поотделно, за пределно контекстуализиране и проникване в личните мотиви на всеки един. Микроисторическият подход би могъл да избере един или друг конкретен човек и да се задълбочи изследователски върху съдбата му, включително изследвайки досието му – но дали би могъл да направи това за 300 души? А за 3000 души или за 30 000 души? Устната история може да публикува свидетелства и разкази за живота на много повече частни хора от най-различни социални слоеве – но при изследването на събраните разкази и свидетелства, колкото по-голяма е бройката, толкова повече ще се губи чисто индивидуалното, и пак ще трябва се типологизира. А ако пък допълнително трябва да се сравнява достоверността на устните разкази в съпоставка с досиетата на тези хора и паралелно с това се интерпретират тези разкази от гледна точка на сериозните биографични изследвания – то обемът на изследователската работа ще стане чудовищен и веднага ще редуцира възможния брой изследвани случаи. Резултатите от подобни интердисциплинарни изследвания обикновено са силно специализирани и трудно вършат работа като публични аргументи: предполагам, че онези които искат „всеки един случай” да се решава конкретно и поотделно, не знаят, че всъщност предлагат дълга изследователска

процедура, траеща години, подобна на следствие и съдебен процес за десетки хиляди хора. Не се и досещат, че бедното българско общество и слабичката българска наука нямат нито човешки, нито финансови ресурси за това. А освен всичко друго, то би приличало на някаква obsesия с миналото – за да разбере истински контекста на един чужд живот, един изследовател (биограф, историк, литератор или друг) трябва да работи години наред. Можем ли да прикрепим по един внимателен биограф към всеки един сътрудник, към всеки един доносник, дори към всяко дори само заподозряно „картонче”? А и какво ще гарантира добросъвестността, обективността и незаинтересоваността, на тези своеобразни „роби” на един чужд живот? Отведено до своя максималистичен предел, това граничи с лудост, напomniaща прочутата географска карта, за която говори Фуко, която била толкова детайлна, че точно покривала цялата територия¹⁸.

* * *

Стигам до случая, който е най-труден за анализ: „демонизацията” на сътрудници, доносници и ченгета. Впрочем, изразът „демонизация” не е на тези, които „демонизират”, а на техните противници, които се опитват чрез това ужасно, всъщност не по-малко демонизиращо прозвище да осмееят и стигматизират един подход, който намират за неприемлив и враждебен (подобен беше и изразът отпреди 15-тина години „пещерен антикомунизъм”, никой така и не разбра какво му е пещерното, първобитното, примитивното, но той изпълни манипулативната си роля). Онези, които практикуват т. нар. „демонизиране” сигурно биха казали друго за себе си – че изпитват морален потрес, погнуса, гняв, възмущение от накарънената и не-възстановена справедливост, че за тях в подобно „сътрудничество” има нещо немислимо, което прекращва нормалното и търпимото, и те просто не могат да си представят как подобни неща могат днес да се толерират и „нормализират” и пр. (в най-краен случай най-

¹⁸ Отново се налага да направя уговорки, за да избегна недоразуменията: не съм срещу внимателните контекстуализации, нито срещу „прецедентния” подход – както ще се види, накрая отново стигам до него, той е единствения път. Само съм срещу техните утопични и лесни радикализации, отнасянето им до „всички” ченгета, сътрудници, доносници, заподозрени, които не помагат, а пречат на реалните усилия по разбиране на един или друг човек, един или друг контекст. Трябва да се примирим – до едни животи ще можем да се приближим истински, до други – по-малко, а трети, огромната маса, ще трябва да мислим и преценяваме типологически. А за това трябва да мисловни и морални инструменти. Ако на някой от „заподозрените” тази обобщена перспектива не се харесва, то нека започне да пише изповед или автобиография. Които отново не можем да приемем за чиста монета, а ще трябва да четем критически. А ако са прекалено много (каквото вече е случаят с мемоарите, разкриващи „цялата истина” в България, дори Годор Живков написа мемоарно произведение със симптоматичното заглавие „Срещу някои лъжи”) ще можем да прочетем само част от тях и ще обобщаваме и преценяваме „индуктивно”, т.е. отново ще типологизираме.

откровените от тях биха признали, че може би има и малко желание си за отмъщение, но кой пък знае дали то не е по-скоро желание за справедливо възмездие?). Все пак, честният наблюдател не може да не се забележи, че в тяхната риторика наистина се промъкват доста „демонизиращи“ метафори – „борба в астрала между доброто и злото“ (израз на един син писател от времето на „Града на истината“), или например цитирания по-горе „пакт с дявола“ е израз, взет от изказване на реален човек, при това доста спокоен историк и архивист. Пък и „погнусата“ и „потресът“, които непрекъснато се промъкват в реакцията на „демонизаторите“, не могат лесно да бъдат приравнени към каквито и да е рационалните аргументи относно справедливото и несправедливото: те твърде много приличат на спонтанни, ирационални, дори почти телесни реакции на отвращение от нечистото, а не на морални аргументи за вината. Самият по-горе цитиран въпрос „ти говориш ли си с мене (след като знаеш, че съм бил доносник), или не“ всъщност признава, че поне за част от общественото мнение сътрудничеството „със силите на Злото“ (да приемем за момент тази „пещерна“ реторика) е сякаш непоносимо опозоряващо петно, което не може да бъде изтрито – и прекъсва общуването; всички познаваме хора, които, справедливо или не, просто задраскват за себе си своите познати с доносническо минало.

Какво тогава да правим с доста разпространените „заклеймяващи“ оценки – както и с тяхното не по-малко страстно отричане? Как да ги мислим сериозно и с уважение, без непременно да изпадаме в едната или другата крайност, как да рационализираме тяхната ирационалност, без предварително и лесно да я контра-демонизираме и отричаме правото ѝ да бъде една от наличните практически норма на поведение?

Бъркотията налага да направим едно (по необходимост повърхностно, поради малкото място) културно-историческо отклонение – за разликите между понятия като оскверняване, опозоряване, срам, грях и вина. Вината е модерна категория, което най-ясно личи в юридическото понятие за вина – за нея логиката на правото мисли строго формализирано и квантифицирано. Трябва да се установят фактите, да се докаже точният състав на престъплението и чак най-накрая да се отсъди адекватно наказание, което точно, количествено, съответства на точно присъдената вина. След излежаването му, престъпникът се счита оневинен и от гледна точка на правото вече не е престъпник – т.е. приема се, че след определено „наказателно количество“ (например брой години в затвора, глоба с определен размер и пр.) той вече е изкупил напълно вината си, не е престъпник вече. Макар модерната моралната оценка на едно или друго нарушаване на

практическите норми да е далеч от подобна юридическата формализираност, тя по принцип се стреми към нещо подобно – допуска и изисква рационални доводи за разграничаване на различните вина, макар и много по-неясно, объркано и несъвършено.

За сравнение – нищо, освен тайнството на изповедта, божията милост и всеопрощаваща любов не могат да изкупят религиозната „вина“ – греха. Опитът греховете да се изкупват формализирано и количествено, по преценка на земна инстанция (католическата църква, чрез индулгенции) са и една от причините, довели до Реформацията и религиозните войни – толкова много се съпротивлява категорията „грех“ на квантифициране и рационализиране.

От своя страна архаичното престъпване на определено табу в магическите племенни култури има вече съвсем малко общо с модерната вина. То на първо място не е морален проблем – не се мисли в рационалните категории на доброто и злото, справедливото и несправедливото, а в пра-категориите на чистото и нечистото: престъпващият табуто се омърсява и осквернява, той не е престъпник, той е гнусен, непоносим – просто скандал в космическия ред на тази култура и затова не е възможно да бъде изкупен или наказан и оневинен с точно отмерено наказание. Той трябва да бъде магически неутрализиран – унищожен, контра-омагьосан или прогонен, или пък да бъде „очистен“ с аналогични магически процедури.

Забележителното е, че дори в модерната културна ситуация, в която живеем, има реликти на архаична „оскверненост“ – и то в сърцето на модерната идея за вина. Това най-ясно личи от факта, че определени престъпления, за разлика от други, „обикновени“ – например отцеубийство, майцеубийство, педофилия и пр. – са не само престъпления, които изискват справедливо юридическо наказание и морално присъда от общественото мнение. Те са и доживотни, неизкупваеми с нищо стигми, които витаят отвъд правото, и отвъд морала, както и отвъд онова, което е прието да се говори публично – те са юридически забранени, морално ирационални и „политически некоректни“. Педофилите, както е известно, допълнително биват наказвани в затвора от по самоинициатива на други затворници – в случая „съдии“ са престъпниците, които не съблюдават нито модерното правосъдие и неговата квантифицирана вина, нито просветеното общественото мнение, а упражняват колективно древно отмъщение върху „позорните“ педофили чрез мъчения, поругаване, сексуален тормоз, брутални унижения и пр. архаични, отречени от съвременното право и морал, похвати. И тук не

става дума само за педофилите, а за всички различни стигматизиращи крайности на човешкото.

И странното е, че доносничеството¹⁹ присъства сред тях като надисторическа универсалия, която надскача проблемите на тоталитарното общество и неговите тайни служби и засяга, в разни свои варианти, всички култури и ситуации²⁰. И която винаги събужда тръпка на ужас и отвращение. То е особено перверзен вариант на предателство – вече не само към конкретен човек, приятел, владетел, жена и пр. с който те свързва лоялност, а и към нещо далеч по-общо, една фундаментална съставка на живота: неговата сигурност, очевидност, спокойна „отвореност“, предателство към откритостта. Със своята скритост, доносничеството удвоява ясения живот и така унищожава неговата спокойна очевидност, създавайки шизофренното усещане, че не знаеш дали живееш наистина, дали не си само кукла (спомняте ли си за ужасната метафора „кукловодите“? Впрочем, манипулацията с кукли, която трябва да въздейства на реални хора, е една от най-древните магически практики.). Един български поет през 80-те беше формулирал това усещане така: „Животът може би е сън – но кой сънува моя живот?“ В друго свое

¹⁹ Важно е да се разбере, че когато говорим за тази всеобща скрито-архаическа реакция, не говорим за първоначалния акт на *подписването на декларация за сътрудничество*, а за онова, *което се случва след това*, за самия акт, или по-добре „процес със свито сърце“ на конкретно донасяне, за битовото предателство да описваш живота на други без тяхно знание. За потресаващата подлост да издаваш регулярно не непременно тайните и идеологическите прегрешения на следените, а просто интимността и очевидността, самата и единствена светая светих на техния - непринадлежащ ти - живот. Вероятно това най-добре може да се илюстрира с историята на един български интелектуалец, който, притиснат от ДС, бил принуден да подпише декларация за сътрудничество. Но две седмици след това, когато му се наложило практически да пише първия си донос, той отишъл при разработващия го офицер и казал „Не мога да направя това“. Какво ли е чувствал и защо е рискувал, след като много добре е знаел какво го очаква?

²⁰ „Подслушването“ и „донасянето“, както и тайните форми на манипулация на чуждото поведение, са тъмен еротически механизъм на трагедийната интрига в пиеси още от Римско време, и по-късно - от времето на Шекспир. Има го дори в „Иванко, убиецът на Асеня“ и обвиненията срещу „турски мекерета“. Но съвсем не е изчезнало и от най-съвременни ситуации. В романа „Добродетелните“ на Джонатан Лител млад националсоциалист (който по-късно ще стане масов убиец и поддръжник на Endlösung от СС), изпитва истински ужас от възможността да стане доносник. В американски политически трилър за иракската война, главният герой, американски посланик, каза на жена си, служител на ЦРУ: „Но чуда са как издържаш непрекъснато да лъжеш хората в очите.“ (нейният идеологически отговор, свързан разбира се с „сигурността на държавата“ не го помня). И пр. и пр., могат да се дават много примери.

съчинение²¹ разсъждавам надълго по тези въпроси и наричам доносничеството, наред с други тоталитарни феномени – животът в лъжа, симулацията, невъзможната биографичност и пр. „престъпления срещу всекидневието”, по аналогия със странната юридическа категория, изработена след Нюрнберг, „престъпления срещу човечеството”.

* * *

Накрая ще обсъдя накратко и последната масова схема на мислене (най-малко масова всъщност) – че когато говорим за вината на сътрудници и доносници, вината трябва да се диференцира и степенува. Това изглежда привлекателно, макар не и лесно. Но все пак можем да си представим как примерно би изглеждало една подобна диференцирана морална присъда по нарастваща скала от минимум към максимум – онова, което предлагам по-долу, разбира се, не може да има друг характер, освен на импровизиран мисловен експеримент:

На единия полюс, на минималната вина, биха били само онези, които имат единствено картончета в архивите и не е ясно дали са били сътрудници наистина, или е налице само опит за вербовка от страна на службите, който е бил съвсем епизодичен или просто се е провалил.

Една степен „по-виновни” биха били тези, които са подписали декларация за сътрудничество, но са се отказали от нея след седмица-две, защото са установили, че не могат да доносничат.

Следващата степен на виновност би могла да бъде тази на „псевдосътрудника”, подписал декларация, избрал си псевдоним, но с безсмислено-обърканите си, празни и безполезни доноси на практика е саботирал онова, което е трябвало да прави. Това е известно и като „да водиш службите за носа” – твърди се, че обикновено вербовчиците сами се отказвали в подобна ситуация и след определен период от време сваляли от отчет ненужния сътрудник.

²¹ „Шпионите дебнат и слушат”. Престъпления към всекидневието: за пато-антропологията на социализма, доклад на конференцията „В чест на Клод Льофор Тоталитаризмет на XX век в сравнителна перспектива. Новите реалности променят ли старите понятия?”, Дома за науки за човека, София, 27-29 ноември 2009. Очаква се неговата публикация в разширен вариант на английски в холандско издание, а понастоящем английският вариант може да бъде прочетен на моята електронна страница. <https://sites.google.com/site/alexanderkiossev/publications>

По-висока степен на вина би имал „добросъвестният сътрудник“, който обаче не се престарава и не проявява „самоинициативи“: той пише редовно типови доноси, макар и със свито сърце, какво става с тях не го интересува.

Нататък следват разни варианти на още по-голяма вина: ако си доносничил особено дълго време (значи доносите ти са били много полезни и си бил ценен таен сътрудник). Което почти сигурно означава, че си навредил сериозно с доносите си на определени хора, намесил си се трагично в тяхната съдба. По-нататък следват други степени – ако освен за информация на ДС, си използвал донасянето за свои цели, облагодетелствал си се лично (например съзнателно си вкарал някого в лагер, за да вземеш жена му – това е част от сюжета на прекрасния чешки филм „Розата на Казавази“ на режисьора Ян Хржебийк). И пр., и пр.

В подобен мисловен експеримент има разни проблеми, като първият от тях е свързан с това, че реалната морална оценка, която практически функционира в обществото, не е и не може да бъде така ясно „разграфена“ на степени и категории, както юридическата. Тя, (както ми каза един юрист, с когото се консултирах) е по-скоро плавно преливаща се, не е така поделена на „кванти“ и „стъпки“ – ясно отграничени, дискретни степени и категории – като юридическата. В практическото морално отсъждане има разбира се диференциране, но то не може така ясно да се квантифицира, вместо категориални класове и граници, в него има преливания.

Остават мъчителни въпроси: как тогава да диференцираме практически и ако правим подобна диференциация, дали тя ще бъде общосподелена, или ще я прави всеки за себе си? Схематичната класификация, която предложих, има тъкмо този дефект – тя е индивидуална, импровизирана и няма шанс да стане всеобщо споделена, друг би предложил друго диференциране, трети – трето и пр. Това обаче носи риска да се създаде отново бъркотия, вместо ред.

Има и още нещо. В последната своя степен, диференциращата, рационално-степенуваща схема, която предложих, престава да бъде такава. Там, накрая, в последната възможна степен, се появяват неща, които искаме или не, отново отключват извънмерността и чудовищността. Това са казуси, в които се появява отново морален потрес и погнуса - в които има нещо повече от „отсъждане на вина“. Как да назовем такива доносници, които са донасяли за своя най-близък приятел? Или за любовницата си, или за своята съпруга? А за своето дете? Или за свой незрял ученик, който им е

вярвал, следвал ги е в лъжите и им се е доверявал, формирайки себе си? А ако се сблъскаме с доносник, чието донасяне не е било правено „със свито сърце” поради натиск и тормоз, а с злорадство, дори злорадо издевателство, с демонично, радостно усещане за тайна власт? Да обясним – не с дълбоко усещане, че вършиш нещо нередно, не дори с нещо като като рутина и навик да донасяш в продължение на десетки години, а просто от чиста злина? Да допуснем, че да донасяш е било твоето тайно, пламенно практикувано изкуство, че си се опиянявал от скритата в него власт над глупаците, които не подозират нищо, самозашеметявал си се от тази власт, от тъмната ѝ безпределност? Такъв „пределен доносник”, за когото не знаем дали го има в живота, или е художествена измислица (но художествените измислици са обикновено „екстраполиращи”, та само довеждат до парадоксални крайности живи тенденции), е основният персонаж от пиесата на Жан Клод Карьер „По каналния ред”²². Но какво да правим, ако се сблъскаме в реалния живот с него, как да му отсъдим „диференцирана вина”?

Това е авто-провал на схемата – в нейната последна степен се отключват отново нетърпимо отвратителни неща и усещане за архаично, абсолютно зло, нещо почти чудовищно, което не може да се диференцира.

* * *

Тук стигам до въпроса, който зададох в началото, когато коментирах изказването на пловдивския митрополит. От всичко, което казахме, се получава едва ли не неразрешима ситуация – освен разните пренебрежими клишета, в отношението на българското общество към „ченгетата” и още повече към „доносниците” има сякаш конкуренция между три (другите заслужават пренебрежението на изследващата мисъл) незаобиколими и изглеждащи еднакво важни и валидни оценки, които обаче носят вътрешни противоречия. Неразрешимостта сякаш е и в това, че те не просто разделят обществото на три партии, а болезнено се конкурират вътре в душата на всеки от нас.

Първата се състои в опита да се вживеем психологически в ситуацията на онези, на които се е случило да станат доносници и сътрудници. Какво би било, ако ние бяхме на тяхното място, ако не те, а ние сме били подложени на тормоз, унижения, натиск на непреодолимата тоталитарна машина, нямаше ли да подпишем декларация за сътрудничество, нямаше ли и ние да пишем доноси? Видяхме, че благородно в своя импулс, ако бъде доведено до своя принципен предел, това мнение води до

²² Миналият сезон, по инициатива на Руси Чанев, тя беше поставена като «театър за четене» на сцената в Софийския университет, с актьорското участие на самия Чанев и на Захари Бахаров.

унищожаване на каквато и да е диференциация, влече след себе си замазващо всеопрощение „всинца сме маскари”. И следват лесни изводи, връщащи всички в тинята: биографиите на всички са колаборационистки, да си простим взаимно, било каквото било, затваряме страницата на миналото. Видяхме по-горе, защо това е неморално и невъзможно.

Втората позиция произтича от моралния потрес, архаичен в произхода си. Когато дори най-склонният за вживяване и отказващ се от лесни присъди индивид се сблъска с това, че неговият приятел, любим, учител, ближен, е бил доносник, той поне за момент, изпитва спазъм на червата. Не морално възмущение, а архаична тръпка от „нечистота”, която прави всички аргументи невалидни.

Проблемът тук е, че доведен до „логиката” на своя архаически предел, моралният потрес би възпроизвел чудовищното. Той лесно започва да пропагандира и оправдава отвъд-законно и отвъд-морално отношение – както към педофилите в затвора или към терористите в Гуантанамо. Но едва ли и най-ударените в червата и най-склонните към „демонизиране” днес биха приели ченгетата и доносниците да бъдат убивани с камъни. Впрочем има и още нещо, твърде важно: моралният потрес не е „обективна”, всеобщо валидна категория. Макар и историческа универсалия, той не е категорическия императив, задължителен за „всички разумни същества” – просто защото пряко произтича от индивидуалните перспективи - не всички се потрисат еднакво от едни и същи неща, поради различната си близост с доносника²³.

Проблемите на третата оценка – опитите да внимателно да се диференцира вината – бяха също внимателно описани. По същество те не са от принципно, а от техническо естество, което не им пречи да бъдат много трудно преодолими. Лесното и импровизирано диференциране може да възпроизведе хаоса и неяснотата, може в своя финал отново да се сблъска с чудовищното.

²³ Нека да разиграем един мислен казус: съпруга, която разбира, че съпругът ѝ е бил доносник и че е донасял и за самата нея. Тя е потресена, никой отвън не знае какво ѝ е, никой не може да ѝ съветва, още по-малко морално да ѝ задължава да прости. Но извън това семейство моралният потрес придобива вече вторичен и малко реконструиран характер: други хора не изпитват това, което изпитва съпругата, те започват да се възмущават от това че „съпруг може да предаде съпруга”, т.е. ударът в червата, погнусата, срутването на света се изместват към една значително по спокойна морална оценка, възмущение, което обаче няма онази лична база, която има при съпругата. Трета група от хора биха могли да оценяват същия този доносник по съвсем друг начин – да кажат, да, наистина гадно е това, че е донасял за жена си, но всъщност нищо съществено вредно не казал нито за нея, нито за другите, за които е донасял, той е бил имитатор, водил е ДС за носа, всъщност дори се е съпротивлявал, доколкото е можел и пр. С това искам да кажа, че няма „обективен” архаичен потрес от омърсяването, който да се разпространява еднакво, с някаква статистическа дисперсия по цялото общество – той зависи от степента на близки връзки с доносника. Ако си вярвал в един човек, който ти е бил много близък, усещането за оскверняване е едно, ако си казваш „аз знаех от самото начало”, то е друго или съвсем го няма.

И така, какво да правим?

Ще трябва да припомним нещо, което казах в началото: настоящият текст не се прави на непременно по-мъдър от вече съществуващите практики, а се опитва да ги изследва, степенува и подреди, да открие автопротиворечията им, да обсъди практическата им възможност или невъзможност. Така че мога да предложа само несъвършено, практическо решение – и винаги е възможно да се предложи нещо по-добро.

Първото ми предложение: „вживяването” и въобще херменевтиката на това защо хората са ставали сътрудници на Държавна сигурност да се остави на 1. научната дисциплина на микроисторията за единични случаи, и 2. на приватната сфера – т.е. частните инициативи, тълкувания и оценки за масовия случай. Казано по друг начин, предлагам да се премахне този проблем от публичното пространство. Предлагам го, за да не се пропагандира лицемерно „вживяването” в „тяхната” ситуация - това вживяване не може да стане колективна норма. Емпатията е нещо, което имат право и могат да направят само частни индивиди, и то без принцип - ако обичат „обвиняемия”, поискат, ако така решат, понякога, за период от време, който решат,. Но тя не може да се иска и да се налага като норма на абстрактно-колективен феномен като общественото мнение. Нито психологическото проникване в душата на ченгетата, нито прошката²⁴ може да бъдат въведени като колективен публичен императив, те са редни само като частни решения и частни усилия. Прощката или вживяването са интимни актове, които винаги прави конкретен човек. Те са частна, тиха и незабележима, съкровена територия: няма въобще защо да бъде обсъждано, нито публикувано, освен ако, давайки прощка на някого, не искаме да самохвалстваме. Да добавим и очевидното: прощка се дава винаги на конкретен човек, не на социална категория и освен това никой не може прощава вместо други хора, защото не знае какво им е – тъй като страданието е разпределено неравномерно, най-предадените, най-страдащите, най-унижените сами си знаят дали трябва или не да се вживяват или да простят, дали са в състояние да го направят. А лесното препоръчване на всеобщо публично вживяване и прощка намирам просто за евтин морализъм на страдалите малко.

²⁴ Дори от религиозна гледна точка, на човека не е дадено - не само да съди (за да не бъде съден), но и да прощава на групи от хора (за да си гарантира така, че ще бъде опростен и той самият). За истински религиозните последната прощка, подобно на последната присъда, принадлежи единствено на Бога.

Що се отнася до „демонизирането“, на първо място трябва да уважаваме потреса на някои хора, без да го възпроизвеждаме публично, иначе ставаме архаични мъчители. Публично то е възможно само по един-единствен начин. За да стигнем до него, трябва да се сетим нещо вече споменато: „оскверняването“ съществува не като архаична реалност, а по-скоро като някакво архаично ехо в модерната реакция, като непреодолим спомен от табутата, но не като днес актуално действие на самите табута. Най-ясно това личи, че никой не демонизира буквално, а само метафорично²⁵. Там, в игрите със символи, метафори и реторики, трябва да бъде търсен и лекът за „демоническото“. Мислими като справедливи биха били реакции спрямо „оскверняването“ (говоря за публичните, не за частните), които, също както неговата символична мръсотия, да бъдат символични, без да бъдат отвъд закона и цивилизационните норми.

Примери? Вече споменах, че за извънмерни престъпления държавни глави официално се извиняват. Защо да не си представим – колко приятна е тази мисъл, макар и да знаем, че това никога няма да се случи – публичен ритуал, в който шефовете на Шесто управление от името на всички официални, неофициални сътрудници и презрените доносници се извиняват – в уречен ден и час хора като Атанас Атанасов, Димитър Иванов и пр. коленичат на централен площад в София, Пловдив, Варна, Русе и пр., заравят глава в прахта и искат прошка? Макар това да е практически и балкански невъзможно, то би било справедливо. Или не – „справедливо“ не в случая точна дума – би било очистващо. Защо да не си представим игрова публична акция за натиск и подигравка върху хора като тях?

Има и други, малко по-реалистични възможности за символно очистване – например чрез фестивал, на който не шефовете, а противниците на Шесто оскверняват символ, например чучело на Доносника. Носят го на пародийно шествие, осмиват го, препикават го ако трябва, накрая го разкъсват или запалват. Ще кажете, че това е детинско. Но би могло да бъде не по-малко ефективно от прочутото „кой не скача е ченге!“ отпреди 15 години. А и далеч по-добро от пребиване с камъни или назидателно заклеяване едно към едно.

Добре е, че освен този въображаеми начини за очистване има и един, който е реален и вече функционира. Говоря за изкуството и за важни произведения за/срещу онази епоха

²⁵ В своята книга „Живата метафора“ Пол Рикъор, следвайки важни семантични теории на метафората, казва, че в нея има имплицитно сдвоени две противоречащи си твърдения (ако се казва че „а“ е „Х“, например, че „Ахил е лъв“ или „доносникът е чудовище“, то едновременно с това се и подразбира, че „Ахил, разбира се, не е лъв“, „доносникът, разбира се, не е чудовище“. Само тази втора, подразбираща се негация, позволява на първото твърдение да има своя реторичен ефект: само така над „Ахил“ ще витае лъвското, а над други – чудовищното, без това да създава реалности.

и нейните доносници. Да се поучим от тях например от интересния, макар не без дефекти, немски филм „Животът на другите“. Там главният герой е редови офицер от ЩАЗИ, който подслушва битовия и любовен живот на дисидентско семейство от интелектуалци, скрит на тавана със съответната подслушвателна уредба. Но вместо да занесе събраните записи където трябва, офицерът (сам самотен, с провален живот) се вживява в интересния, пълноценен живот на своите жертви, започва да чувства в себе си тяхната любов и омраза, драматизма на техните конфликти, накрая се идентифицира с тях. И неусетно за самия себе си застава на тяхна страна (а аз бих казал, че застава и на страната на „открития“ живот и унищожава неговия двойник) и предава своите задължения – унищожава записите, подменя ги, на практика прикрива „враговете на социализма“. Разобличен от други ЩАЗИ сътрудници, той е разжалван и пратен да лепи марки на пликове – но интересното е, че във финала си филмът го реабилитира, обявявайки за „Добрия човек“ (другият главен герой, следеният писател, разбира какво е направил сътрудника на ЩАЗИ и пише роман с такова заглавие за него). За разлика от този персонаж (образ на официален щатен сътрудник на тайните служби, т.е. на човек от другия отбор, враг, на който е даден шанс обратно да стане човек), във филма „чудовищният доносник“ има съвсем различна съдба. Жената на главния герой се оказва таен сътрудник, донасяла за него и за най-интимните им планове, дори физически спала с онези, които са наредили да ги следят. Филмът не ѝ прощава. В една драматична ситуация, в която се разкрива потресната истина, тя се разпада психологически и хуква почти в несвяст по улицата и тук – *deus ex machina!* – бива прегазена от случайна кола. Т.е. за разлика от наградата на „добрия човек“, която филмът парадоксално връчва на официалния офицер от тайните служби²⁶, тук той не отменя наказанието. Но предпочита да го остави на случайността (съдбата?), - нито на саморазкаянieto, нито на моралната преценка на хората.

Така, според мен, трябва да постъпим и ние. Все едно дали вярваме, или не, че сред ченгетата има и добри хора: да оставим наказанието на престъпните табуто срещу интимния свят на всекидневието на съдбата и публичните ритуали, на чисто символните убийства. Или, който иска това - на надлични сили. Практическа препоръка – ако ви се обади такъв човек и ви пита „ти говориш ли с мен“, затворете телефона. Ако пък решите да го заговорите, никога повече не му споменавайте за миналото. Е, ако

²⁶ Впрочем, това в Германия породило много дискусии – имаше твърдения, че не е имало и един-единствен случай в ЩАЗИ за офицер, подобен на този във филма, че той е напълно нереалистична романтическа измислица на сценариста и режисьора Флориан Хенкел фон Донерсмарк

можем да направим и софийски карнавал за изгаряне на чучела, ще стане и весело, а и младежта ще се радва на купона, а миналото няма да е само мухлясало.

Впрочем, екзорсизмът чрез изкуство в България е започнал и има интересни произведения, които го осъществяват. Те заслужават самостоятелна дискусия, но тук ще спомена само едно, което ми се вижда много важно: Романът „Цинкограф” на Владислав Тодоров²⁷. За разлика от „Животът на другите” този роман кара своя рамков герой-доносник (наричам го рамков, защото с него започва сюжета, той отключва света на романа) да се самоубие от разкаяние, заради лъжата на своя двойствен живот. Тази хипербола (в досегашния български живот не знаем такъв случай) е последвана от други и други, които постепенно раздуват българския проблем с ДС, ченгета и доносници, а и самия проблем с истината, лъжата и моралната оценка на предишния двойствен живот до абсурдно-смешни предели. Оказва се, че рамковият герой е напразна жертва, тъй като е бил вербуван от някакво фалшиво ДС. Уволнен офицер се е изхитрил и е присвоил възможностите на своята служба, организиран е свое частно Шесто управление - т.е. той е приватизирал не друго, а самия „чудовищен” ресурс на следенето и доносничеството, куфарчето с тайната информация. И този фалшив агент дълго време вербува доносници, които не знаят, че са фалшиви – естествено че, самоубийството на един от тях от разкаяние, а с него и проблема за истината, започват да изглеждат жалко-смешно. Но романът не спира дотук. Теорията на конспирацията е удвоена, утроена и учетворена – постепенно се оказва, че не само този двойствен офицер, не само квази-доносниците, които той е „вербувал”, дори не само преходът от 1989 са с двойно дъно. В нарастващата си издевателска пародийност – и без чувство за мяра! - романът удвоява ключови български събития и исторически персонажи, едва ли не цялата българска история се оказва фалшива, пълна с двойници и фалшиви огледала, с незначителни и смешно-глупави, самообезмислящи се конспирации, които обаче подменят каноничния исторически смисъл и на събития, и на герои, и на оценки, втъкват им друг „тайнствен” смисъл, карат читателя да си мисли, че нищо никога не е знаел за България. Т.е. мотивът за „двойния живот” е така мащабно дадаистически разигран от Вл. Тодоров, че накрая самата фигура на двойствеността – онова, което ни мъчи толкова много, което води до теории на Конспирацията, и което от време на време потресно ни удря в червата – се разпада в абсурди и издевателства. Във финала вече нищо не се оказва автентично, а тотално квази-ченгарският квази-български свят,

²⁷ Този роман има разни художествени прекомерности и дефекти, които тук няма да коментирам. Но той има концептуален замах, който е рядкост за българската литература.

създаден от романа, придобива чудовищна непоносимост. Но чудовищното има и съвсем смешни измерения – цялата многостепенна конспирация се разпада от едно криминално „ужилване“ /във финала дребен мощеник премята цялото ДС/.

* * *

Ако все пак трябва да предложи някакви практически, несъвършени везни за публично отсъждане на тези въпроси, извън споменатите символични или художествени реакции, това все пак би следвало да бъде стремежът за диференцираната оценка. Казвам това, с ясното съзнание за всичките й, анализирани по-горе, несъвършенства - импровизираност, провизорност, непостижима всеобща валидност, опасност от бъркотия, вместо ред, провал при екстремните, чудовищни случаи. Въпреки това усилието да се диференцира вината продължава да ми се струва не само най-малкото зло, но и единственото достойно възможно поведение. Ще изброя няколко причини.

Бъркотията, която може да възникне при опитите да се разграничи и претегли индивидуалната вина, е все пак по-добра от тинята на блудкавите призови за всеобща прошка, от ленността на забравата или от демонстративната, публично провикващи се²⁸ демонизации. Може би никога няма да се стигне до окончателен резултат – общовалиден и фин диференциращ критерий, който да задоволи всички. Но в самия процес на „търсене разлики“ между различните хора и техните несъвпадащи мотиви и обстоятелства на живота има нещо морално, правилно и достойно. То е в уважението към сложната интимност на чуждия живот, в естествената презумпция за невинност и в опита за разбиране как се е случило всичко. Воля за „справедливост“, която не е внимателна и иска всичко да стане бързо, веднага, с един замах /по моделите „да простим, да забравим“ или „всички ченгета под ножа“!/ е воля без усилия – а това значи и без личен залог. Затова ми изглежда инфантилна и подозрителна в лесния си чернобял есенциализъм. На всеки, който съди така – на едро, бързо, лесно, агресивно – трябва да му бъде припомнено, че той самият не би искал да бъде съден по този груб и едър начин, ако би имало за какво да бъде съден. Но самият конформистки живот в тоталитарното общество прави така че винаги има за какво – повече или по-малко.

²⁸ Трябва да сме внимателни: едно е моралният потрес, „ударът в червата“ – това е лично преживяване. Съвсем друго е публичното поведение, в което моралният потрес се взима на реторическо въоръжение за определени цели.

Казано накратко – взната ми се струва нещо далеч по-добро от „чудовищата” и „милите хора”.

Видяхме още, че в своите екстремни, чудовищни случаи, диференцираните оценки се провалят. Но видяхме също така, че ефектът на моралния потрес /„чудовищното”/ е резултат не от гражданска, а от лична връзка - близка, роднинска, любовна, приятелска, интимно-интелектуална. Ако е така, то там е и мястото на заклеяването, а не в публичното гражданско пространство. Само конкретни хора могат да обвинят други конкретни хора, че те са гнусни, чудовищни мерзавци: обществото и публичността не бива да правят това. Те трябва да изолират не-модерните, чудовищни реакции в сферата на частното /но там се допускат само думи, реалните издевателства са забранени и преследвани от закона/ или в сферата на символното /изкуство, игрови публични ритуали на осмиване и пр./.

По друг, но сходен повод Хана Аренд пише: *С разгрома на нацистка Германия бе затворена една от многото страници на историята. В този миг за пръв път стана възможно човек да огледа съвременните събития с безпристрастието на историк и политолог, да се опита да вникне в онова, което се бе случило и да се опита да го изрази - все още не sine ira et studio (без гняв и пристрастия), а с мъката и болката на преживяното, пораждащи известна склонност към прискърбие, но и без предишната безмълвна ярост и безсилен ужас. Ако не друго, това беше първата възможност човек да си зададе и да разгърне въпросите, с които моето поколение бе принудено да живее през по голямата част от съзнателния си живот. **Какво се случи? Защо? Как може да се случи?***²⁹. Забележителното в този пасаж е неразрешеното, драматично колебанието между sine ira et studio, «мъката и болката на преживяното» и «предишната безмълвна ярост и безсилен ужас». Личният пример на Аренд показва, че внимателната публична оценка започва от авто-диференцирането в слъжния възел от чувства на този, който съди. И този труден опит за вътрешно разграничаване и спрявяне с възела от чувства, е по-важна от разните объркващи схеми, с които бихме могли импровизирано да класифицираме вината на другите. Тя е първата стъпка по преработването на чудовищното вътре в нас и превръщането му в цивилизовани граждански норми и в желание за споделено разбиране /което не значи – опрощение/.

²⁹ Аренд, Хана, *Тоталитаризмът*, прев. от английски Ирина Васева, изд. Панорама, София, 1993., стр. 5.

И нещо последно. Ако не е възможно да се прочетат контекстуално, внимателно и всички досиета, то все пак е възможно да се прочетат много внимателно някои от тях. Практически е изпълнимо да се докоснем непосредствено до „истината“ на милиони човешки животи „в лъжа“, но можем да обсъдим знакови случаи и ключови фигури. Техните биографии на страдали или причинили страдание, на устояли или рухнали хора, могат да бъдат модели за мислене и преценка на останалите. Всъщност единствените, относително валидни публични норми биха могли да се изработят по този начин - чрез прецеденти и дискусии върху прецеденти. При съизмерването на прецедентите - винаги контекстуализирани, винаги преценени индивидуално! - ми се струва вече възможна реалното отсъждане и публично диференциране на вините. Останалите ще ползват тези образци и модели за други дискусии – в частен кръг или пред съвестта си.

Тези ключови и знакови фигури обаче не могат да бъдат обсъждани и дискутирани без тяхно съгласие и участие. За разлика от съда, който призовава виновника, тук е необходима инициатива на самия виновник /или невинник/. Нищо не може да се случи без искрен разказ от негова/нейна страна, без желание той или тя самите да поставят живота си на везните на публична дискусия. Другото би било ужасен вариант на „другарски съд“. Е, какво би станало тогава, ако тези фигури не желаят да се дискутира миналото им? Или публикуват манипулативни мемоари, в които обявяват заканително, че „ти си следващият“? Или нагло заявят „не ме е грижа“, „пет пари не давам“? Или публикуват безсмислено-абстрактни псевдопокаяния за „безредния ред“ на миналото общество, зад които прозират други цели? Тогава публичното мнение има право да съди самия отказ, самата манипулация, самата псевдо-изповед, и да осъди, че те са воля за продължаващ „живот в лъжа“, неуважение към миналото и провалените животи на хиляди други хора.

Досега в ми е известен само един български случай на поставяне на сложна и противоречива биография на подобна публична везна: „Следеният човек“, „спомените породени документи“ на Веселин Бранев³⁰. Според мен и това не е малко. За сметка на това са ми известни доста случаи в които „ключовата фигура“ реагира нагло, манипулативно или замазващо. Но това не бива да ни отчайва.

* * *

³⁰ Бранев, В. Следеният човек, Спомени, породени от документи, София: Фама 2007.

А в самия финал ще повторя кратко – при разграничаването на вината и преодоляване на болката неизбежно става дума за инвестиция на прости неща като *съвест, време и усилия за разбиране и отсъждане* – морални, интелектуални и автобиографични. А не на шум. И това важи за всички – „обвиняеми” и „обвинители”.